

УДК 930:327:5

ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ГРОШОВОЇ СИСТЕМИ У ДОБУ ГЕТЬМАНАТУ (квітень – листопад 1918 р.)

ПРИТУЛЯК П., к. і. н., доцент кафедри філософських
та соціальних наук КНТЕУ

Проблеми фінансової політики доби гетьманату є не лише складними, а й недостатньо вивченими*. Саме гетьману П. Скоропадському довелося виконувати умови Брестського мирного договору, підписаного у лютому 1918 р. Центральною Радою. Новий уряд застав господарське життя країни у повному хаосі. До того ж опіка німецької військової влади над незалежною Українською державою дійшла до грубого, абсолютно неприкритого втручання в її внутрішні справи.

Уряд гетьмана зрозумів, що тільки налагодження грошового обігу допоможе відновити товарообмін з Німеччиною і виконати взяті на себе Україною зобов'язання щодо постачання продовольства Центральним державам. У Німеччині було розміщено замовлення на українські грошові знаки. Всього при гетьмані було випущено в обіг кредитних білетів на суму 206.6 млн руб., казначейських знаків – 2.5 млрд руб., розмінних марок – 12.1 млн руб. [1, арк. 151].

Законом від 9 травня про регулювання грошового обігу гетьманський уряд розширив надане Державному банку право емісії на 400 млн руб., а потім 20 травня 1918 р. було повторено випуск знаків державного казначейства за умов, що ці знаки будуть погашені не пізніше 1 березня 1919 р. 9 липня дозволений додатковий випуск знаків державного казначейства на 500 млн рублів. Таким чином емісійне право досягло півтора мільярди рублів.

Одночасно, у зв'язку з торговельними угодами, розпочалися переговори про валютну угоду, які не були закінчені при Центральній Раді й продовжувались при гетьманському уряді. Ця угода була

* Упродовж 1918 р. в Берліні було видруковано грошові знаки у 2, 10, 100, 500, 1000 та 2000 гривень (проекти двох останніх було виконано вже після проголошення гетьманату на чолі з Павлом Скоропадським). Гетьман П. Скоропадський прийшов до влади в Україні у квітні 1918 р., відновив як основну грошову одиницю Української держави карбованець, що поділявся на 200 шагів, але після переходу влади в Україні у грудні 1918 р. до рук Директорії на чолі з Володимиром Винниченком і Симоном Петлюрою основною грошовою одиницею відновленої УНР знову було проголошено гривню.

підписана 15 травня 1918 р. Німці домоглися згоди українського уряду на всі поставлені ними умови, а саме: Центральні держави отримують від українського уряду знаки державного казначейства чи кредитні білети на суму 200 млн крб (400 млн гривень); грошові знаки Центральні держави отримують частинами за вимогою у Києві до 31 липня 1918 р.; Центральні держави мають право перевести надані в їх розпорядження знаки лише для розрахунку за закупки в Україні та для оплати своїх зобов'язань Українській державі або приватним закладам, причому знаки ці обов'язкові до прийому всіма державними закладами в Україні в платежі за товари, які будуть придбані в Україні; Центральні держави приймають українські знаки по курсу 1.33 марки або дві крони за один карбованець (75 коп. марка, 50 коп. крона); виплата відповідно до цього курсу за отримані карбованці кронами і марками виконується наполовину готівкою за кредитами, що відкриваються українському казначейству в Державному банку в Берліні (якщо йдеться про марки) і в австро-угорському банку у Відні та Будапешті (якщо йдеться про крони). Іншу половину Україна отримує білетами німецького й австро-угорського державних казначейств – 25 % німецькими і 25 % австрійськими. Білети ці дворічні (4.5 %) і передаються українському уряду за номінальною вартістю у Державному банку в Києві, причому Україна звільняється від уплати гербового збору і податків [1, арк. 152].

Валютна угода від 15 травня була фактично позичкою, укладеною між Центральними державами та Україною; 4.5 % зобов'язання німецького і австро-угорського державних казначейств, які Україна отримала на 100 млн крб, були нічим іншим як облігаціями, виданими українському уряду в обмін на готівкові гроші. Ці білети Україна отримала за номінальним курсом, хоча не тільки в Австро-Угорщині й у Німеччині, а й у нейтральних державах ці білети оберталися за нижчим курсом. Україна не тільки обмежувалася у праві користуватися сумами, що їй належали в австрійській та німецькій валюті на території Центральних держав, а й у часі. Цілий рік після підписання загального миру Україна вимушена була користуватися австро-німецькою валютою лише на австро-німецькому ринку.

Якщо б Центральні держави чітко дотримувались валютної угоди та отримували українську валюту за твердим курсом для своїх закупок лише від українського уряду через Державний банк, то невігоди договору від 15 травня компенсувались би для України тим, що було б виключено наводнення країни кронами і марками і не було б місця для спекуляцій з іноземною валютою. У такому випадку Державний банк, як і Кредитна канцелярія в Росії під час війни, регулював би ціну валюти і підтримував курс українського карбованця в установленому діапазоні. Однак чи за недоглядом української делегації, чи за наполяганням німецьких представників, у договір не були включені статті,

що забороняли Центральним державам проводити закупки навіть нормованих продуктів самостійно не тільки для своїх військових частин, розташованих в Україні, а й для вивозу. Крім того, у валютній угоді не було передбачено, що Центральні держави зобов'язані для своїх потреб отримувати українську валюту лише в Державному банку. Валютний договір від 15 травня встановив за Центральними державами тільки право отримувати валюту, а не обов'язок. Саме тому німці й австрійці могли або розплачуватися кронами і марками, або купляти українську валюту на вільному ринку за нижчою ціною, ніж твердий курс, або розплачуватися російською валютою. Центральні держави широко використовували всі ці методи.

Українська влада була нездатна примусити своїх австро-німецьких контрагентів дотримуватись договору від 15 травня, доволі не вигідного для України, однак такого, що певним чином нормував валютні відносини між Україною та її опікунами. Дія цього договору закінчувалася 31 липня. До його перегляду та підписання нового німці, як люди практичні, стали готуватися завчасно. Як і договір 15 травня, новий договір повинен бути пов'язаний з цілою низкою економічних угод про товарообмін між Центральними державами і Україною.

Переговори про економічні угоди і про новий валютний договір розпочалися ще в липні і продовжувалися у серпні, але через обтяжливі умови нової валютної угоди представники Міністерства фінансів затягували переговори. Делегати Центральних держав на переговорах керувалися такими поглядами: якщо між Україною і Центральними державами буде підписаний валютний договір на 10 місяців, то курс має бути вибраний такий, який на весь цей період відповідав би відношенню валюти Центральних держав до української валюти. У меморандумі наголошувалося, що Україна повинна заплатити Центральним державам значно більші суми, ніж визначені навіть при блискучому стані вивозу з України в Центральні держави. Нав'язувався не вигідний курс валют, хоча представники українського уряду наполягали, що одна марка має дорівнювати 75 або максимум 80 копійкам. Україна може випускати тільки непокриті паперові гроші, отже, не зможе звести державний бюджет без дефіциту навіть у віддаленому майбутньому. За таких умов угода неможлива; якщо Міністерство фінансів буде вперто відстоювати свою позицію, то Центральним державам залишиться тільки надати собі свободу дій для отримання рублевої валюти, що, у свою чергу, має призвести не тільки до подальшого погіршення курсу української валюти, а й до політичних непорозумінь, яких бажано було б уникнути.

Головні положення цієї угоди були підписані 10 вересня 1918 р. Відповідно до них Центральні держави отримують від України на 1600 млн карбованців казначейських знаків або кредитних білетів. Виплата цієї суми здійснюється частинами до 30 червня 1919 р. Центральні держави

використовують отримані ними гроші тільки для покриття потреб своїх військ в Україні та цивільних організацій щодо закупівлі продуктів, а також для розрахунку за зобов'язаннями на території України.

Україна заключає цей договір, сподіваючись, що Центральні держави допоможуть їй провести грошову реформу і візьмуть на себе друкування кредитних білетів і постачання потрібних для цього матеріалів. Державна типографія у Берліні зобов'язується віддрукувати до 1 січня 1919 р. 11500 млн гривень, рівних 5750 млн карбованців. Україна вільна від постачання Центральним державам української валюти, оскільки німецька державна типографія недопоставить умовленої кількості кредитних білетів, але у випадку, якщо типографія поповнить пізніше недостачу, то Центральні держави отримають право на отримання недоотриманих ними сум [1, арк. 158].

Потрібно зазначити, що більш не вигідний договір, де всі переваги були на одному боці, а всі недоліки на іншому, важко було б придумати. Тільки надзвичайними обставинами, посиленими тиском з боку німців, неймовірною поступливістю з боку українського уряду можна пояснити згоду останнього на підписання цього договору, що затягував мертву фінансову петлю на шиї України, і віддавав її у фінансовому відношенні в цілому на милість Центральних держав. Україна надала Німеччині й Австро-Угорщині позичку на 800 млн карбованців на умовах, гірших ніж позичка 15 травня, адже відсотки за облігаціями знижувалися з 4.5 до 3.5 %. Крім того, курс марки був підвищений до 85 коп.

Якщо розглядати договір від 10 вересня з позицій українського уряду, а саме щодо забезпечення України іноземною валютою і допомоги у створенні "на міцних засадах" самостійної валюти, яка повинна була піднятися вище рубля на європейських біржах, то звичайно, цей договір, як і договір від 15 травня, не витримує ніякої критики через те, що право користування німецькою валютою було досить обмежене. Навіть після припинення війни Україна, що не мала права розпоряджатися своїми грошима, не змогла б нічого купити на нейтральних ринках. Якби Німеччина перемогла, і договір від 10 вересня зберіг би свою силу, Україна не змогла б отримати ніяких вигод від того, що валюта Центральних держав стала б котируватися по паритету, і Україні прийшлося б чекати визнання її самостійної валюти всіма державами і всіма біржами. Купити що-небудь на українські гроші поза самою Україною (і в дуже обмежених розмірах у Німеччині) було не можливо, оскільки в нейтральних і воюючих з Німеччиною державах українська валюта не визнавалась.

Україна зовсім не отримувала марки і крони у своє розпорядження і це знищувало всю вигідність порівняно високого курсу обміну. Німеччина й Австро-Угорщина могли використовувати отриману ними українську валюту на закупку в Україні продуктів за твер-

дими цінами [2]. Отже, беручи до уваги всі ці обставини, слід визнати, що стосовно курсу марки і крони, умови договору від 10 вересня були значно гірші ніж зазначені в угоді від 15 травня.

Головною метою договору від 10 вересня для української держави було створення власної валюти і унеможливлення напливу російських рублів в Україну, що знижували курс карбованців. Між іншим, Центральні держави зберігали за собою право ввезти в Україну 500 млн російських рублів. Цим українській валюті наносився важкий удар. Мало того, Центральні держави зберігали за собою право на необмежений ввіз рублів у тому випадку, якщо у січні 1919 р. курс карбованців у вільному оберті не буде на 10 % вищим за середній курс рубля. Заздалегідь можна було передбачити, що українські гроші при повній ізоляції України від європейського товарного ринку, розладі транспорту, відсутності вільного експорту, складнощах товарообміну, до січня 1919 року навіть при нормальних умовах життя гетьманського уряду, у кращому випадку могли б досягти паритету з російськими грошима, які населення за звичкою, а можливо, і з інших мотивів, приймало бажаніше, ніж українські карбованці. Очевидно, українські делегати були вимушені погодитися і на цю важку умову.

Згідно з додатком до договорів від 10 вересня, Центральні держави платять за хліб, цукор і спирт на основі валютного договору. У випадку, якщо дія валютного договору призупиниться, то цукор, спирт і хліб оплачується наполовину марками, наполовину кронами за курсом і на умовах валютного договору. Однак Центральні держави можуть оплачувати ці товари карбованцями, які виручать від ввозу своїх товарів в Україну.

Угода від 10 вересня фактично повністю здійснена не була тому, що в жовтні Німеччина і Австро-Угорщина капітулювали. Ця угода не зупинила, як передбачав український уряд, спекуляцій з іноземною валютою. Внаслідок перебування на території України німецьких і австро-угорських військ в обіг потрапила велика кількість німецьких і австрійських грошових знаків, які використовувалися як засоби платежу за придбані у населення товари. Поширення іноземних грошових знаків вимагало відповідного регулювання і було предметом низки угод українського уряду з Центральними державами. Цими угодами визначалися як умови і межі самого обігу німецьких і австрійських грошових знаків, так і взаємні розрахункові курси.

Однією з таких угод – договором від 6 квітня 1918 р. – для німецьких марок був встановлений курс в 75 коп. за марку, для австрійської крони в 50 коп. за крону [1, арк. 159]. Ця угода втратила силу 24 липня 1918 р., і з того часу не існувало ніяких обов'язкових курсів ні для марок, ні для крон. Міністерство фінансів розпорядилося лише зберегти зазначені вище курси при прийомі марок і крон Державним банком і казначействами за банківськими операціями, при

митних і поштово-телеграфних платежах (в останньому випадку на суму не більше 1000 рублів) [1, арк. 159], і при оплаті військовими чинами Центральних держав залізничних зборів.

Однак відсутність твердих, фіксованих курсів для марок і крон призвела до повного свавілля з боку німецького і австрійського командування, яке постановами визначало підвищений курс своєї валюти.

Катеринославський губернський староста у зверненні до Міністерства внутрішніх справ Української держави 29 червня писав, що штаб XII корпусу австро-угорської армії повідомив: "згідно оголошення верховного командування імперської і королівської армій встановлюється для військових платежів аж до особливого розпорядження наступний курс крон: 100 рублів романовських (миколаївських) 180 кронам; банкноти по 250 і 100 руб., за 100 руб. 160 крон; карбованець рівноцінний романовському рублю, але тільки в Україні і Бессарабії; керенського рублі, які були видані Тимчасовим урядом по 20 і 40 руб. у військових платежах не приймаються" [1, арк. 46].

Управляючий Мелітопольським відділком Державного банку повідомляв, що місцевою німецькою комендатурою випущено оголошення про те, що курс німецької марки дорівнює 1 рублю, у зв'язку з чим марка котирується тепер серед населення за цією ціною [1, арк. 49]. У телеграмі до Міністерства продовольства і промисловості від Чернігівського губерніяльного старости наголошувалося: "Путивльський староста надав копію розцінки грошових знаків, надану йому командуючим німецькими військами згідно угоди з українським урядом (німецька марка дорівнює 1 руб., австрійська крона – 63 коп., російський рубель – одна марка, один рубель, випущений на окупованих місцевостях – дві марки, український карбованець – марка, або 1 руб. 33 коп." [1, арк. 55].

До Київського хлібного бюро з Кременчука повідомлялося, що місцеві німецькі частини розплачуються за продукти, вважаючи рубль за марку. У телеграмі з Чигирин на ім'я Київського губерньського старости зазначалося, що: "Германська комендатура не одержала розпорядження Повітового по відношенню Кредитної канцелярії Мінфіна 20 липня 1918 р. № 1152 про курс марки і крони. Германська комендатура Сміли 25 липня № 2996 підтвердила Чигиринському коменданту курс марки рівняється царському думському українському рублю. Виникають непорозуміння. Робляться обороти на тисячі карбованців. Були випадки з боку губерніяльних німців побиття, насилля" [1, арк. 73].

Дуже цікавою є реакція з боку уряду: "З огляду на вищесказане, розпорядження австро-германських влад про обов'язкове приймання марок, крон, або ост-рублів і т.д. і про примусовий курс їх, являються безгрунтовними і вищі австро-германські влади до відома яких міністр фінансів доводить про ці розпорядження, вживають енергійні заходи до їх ліквідації" [1, арк. 123].

Банки теж страждали від такого шаленого тиску німецької влади щодо самостійного встановлення курсу валют. У вересні надійшла телеграма до Кредитної канцелярії від Петроградського комерційного банку в м. Каховка, в якій наголошувалося, що відділення Петроградського міжнародного комерційного банку в Каховці довело, що "германський комендант оголосив курс німецької марки в 0.89 коп. замість 1 рубля. Так як в касі Каховського відділення в момент встановлення означеного курсу залишалося німецьких марок на суму 22379 руб., то назване відділення звернулося до місцевого німецького коменданта з проханням, у зв'язку зміни ним курсу, поміняти залишені у відділенні марки на російську валюту, але останній в цьому відмовив" [1, арк. 161].

Міністр фінансів у вересні закликає Міністерство закордонних справ навести порядок, зазначаючи, що сторонам, які здійснюють угоди, надається право збільшувати курс австро-німецької валюти по взаємній домовленості. "Між іншим, австро-німецька комендатура на місцях в односторонньому порядку встановлює примусовий курс марок і крон, погрожуючи порушникам таких постанов суворими карами аж до закриття їх торговельних справ. У деяких місцях комендатура погрожує закриттям установ банку і казначейства у випадку відмови їх від прийому австро-німецької валюти за встановленим комендантом курсом. Враховуючи, що таке становище на місцях вносить серйозні проблеми в грошовий обіг, прошу вас ввійти в зносини з представниками Центральних держав з метою надання вищому австро-угорському командуванню на Україні відповідних вказівок своїм місцевим комендантам" [1, арк. 195].

За таких умов необхідно було знову стати на шлях переговорів. Міністерство фінансів розпочало переговори з фінансовими представниками Центральних держав в Україні, результатом яких було підписання низки угод. Міністерство фінансів зобов'язалось, перш за все, надати в розпорядження Центральних держав на 10 місяців у формі короткострокової позички до 1600 млн крб для оплати за товари. Для задоволення потреби в українських грошових знаках з боку військових частин Центральних держав, Міністерство фінансів повинно було відкрити розмінні каси при закладах Державного банку в містах для обміну марок і крон на українські грошові знаки, із заліком обмінних сум у рахунок визначеного вище кредиту в 1600 млн крб. У разі недостатності українських грошових знаків було передбачено, що населення приймає від військових чинів по дрібним закупкам до 250 марок і 400 крон у кожному випадку за курсом 85 коп. за 1 марку і 50 коп. за 1 крону. Однак, для обох сторін було обумовлено право відмовитися від цього курсу з попередженням про це за два тижні. Представники Центральних держав зобов'язалися зі свого боку прийняти необхідні заходи, щоб повідомити всі військові частини, розташовані на території Української держави про зміст та про суворе дотримання угоди.

Міністр фінансів наголошував на тому, щоб обіг німецьких і австрійських грошових знаків залишався у вузьких межах, і щоб він задовольняв інтереси населення і державного казначейства.

У зв'язку з можливою спекуляцією українці просили встановити певні обмеження щодо суми, яка може бути прийнята до обміну однією особою, тому що розмінні каси не зможуть у кожному окремому випадку з'ясувати, чи грошові знаки отримані в примусовому порядку від австро-німецьких військових чинів, чи ж отримані ними за добровільною угодою, з метою отримання прибутку від можливої різниці в курсах. Через це Міністр фінансів вважав, що необхідно надати йому право встановлювати допустимі норми для обміну і зокрема для німецької марки не вище 500 і для крони не вище 800, тобто вдвічі більшу суму ніж обов'язкова до прийому приватними особами від німецьких і австро-угорських військових чинів.

Угода від 10 вересня не зупинила, як передбачав український уряд, спекуляцій з валютою. Марки і крони продовжували вільно продаватися та обертатися; здійснювалися і торговельні угоди в цих валютах, через більшу довіру населення до марок, їх курс підвищувався, а курс карбованця падав. Щоб призупинити ці процеси 8 липня був опублікований Закон про боротьбу зі спекуляцією іноземною валютою, який забороняв приватним особам будь-які угоди з іноземною валютою на суму понад 1000 рублів. Угоди на більші суми дозволяються тільки кредитним закладам. У пояснювальній записці до цього Закону зазначалося, що спекулянти, враховуючи вигоду від різниці курсу марок в Україні та у Великоросії, скуповують в Україні марки. Це здорожує іноземну валюту й наводнює Україну знеціненими російськими грошима. Крім того, при вільній торгівлі марками населення розміщує у них збереження. Все це було абсолютно правильним, але уряд не мав дійсних засобів впливу на такі процеси і Закон від 8 липня залишився, як і слід було чекати, мертвою буквою. Німецькі й австро-угорські представники скуповували в Україні на десятки і сотні мільйонів рублів продукти і товари з оплатою і марками, і карбованцями, і кронами. При цьому карбованці вони купували за вільним курсом, нижчим ніж офіційний.

Після підписання договору від 10 вересня були видані правила про закупівлю і продаж чеків, переказів і кредитів за кордон. Згідно з цими правилами право виконувати такі закупки і продажі в необмеженій кількості було надано лише Державному і приватному банкам. Продавати одному клієнту банки могли лише валюту на суму не більше 25 тис. руб. Продаж на більші суми міг відбуватися лише з дозволу Кредитної канцелярії. Всі приватні експортери зобов'язані були здавати всю отриману ними валюту за вивезені з України товари до Кредитної канцелярії згідно з курсом, встановленим Міністром фінансів. По суті ці правила повторювали положення, якими регулювалися угоди з валютою під час війни, але в Росії, де була єдина

центральна влада і не було окупаційних властей, умови були абсолютно інші. На ринок іноземна валюта могла проникнути лише контрабандою та у невеликих кількостях, оскільки товарні угоди з нейтральними і особливо з союзними країнами велись через урядові установи, а розрахунки за них через Кредитну канцелярію, яка мала можливість отримувати валюту за фіксованим курсом, значно нижчим за спекулятивний. Захоплення влади більшовиками, націоналізація банків, укладення Брестського миру, що відірвав Росію від спілкування з Європою, потягли за собою припинення валютної діяльності Кредитної канцелярії. Союзницька валюта зникла, а німецьку валюту можна було дістати тільки у спекулянтів, бо всі угоди з нейтральними країнами і навіть з Німеччиною носили контрабандний і спекулятивний характер.

В Україні ж, з приходом німців, з'явилися у великій кількості марки за нижчою ніж в Росії ціною. Добути їх було легко, а транспортувати у Великоросію ще легше. Паперовими розпорядженнями припинити настільки вигідну спекуляцію було неможливо. Якби монополія отримання валюти була в руках уряду, то, звичайно, спекуляція не могла б набути великих і суттєвих розмірів, але українська Кредитна канцелярія не мала згідно з фінансовим договором від 10 вересня навіть юридично монополії такого роду.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.* — Ф. 2199. — Оп. 1. — Спр. 26.
2. *Киевская мысль.* — 1918. — 20 авг. (№127).